

AYTIS; AYTIS-TARTIS

The Genre of "Aytis" and Verbal Dueling Among Kazak Folk Poets

Aytis; Aytis-Tartis

Yrd. Doç. Dr. Nergis BİRAY*

ÖZET

Kazakistan ve Karakalpak Türkleri arasında "aytis" adıyla anılan atışma geleneği bugün de canlı ve fonksiyonel biçimde yaşatılmaktadır. "Aytis" geleneği birçok yönüyle Türkiye'deki atışma geleneğine benzerdir. Farklılıklar, icrâ edildikleri devir, coğrafya ve kültürden kaynaklanmaktadır.

"Aytis" geleneğinin, Kazak yazılı edebiyatında gelişen şekline "aytis-tartis" adı verilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Aytis, Kazak Edebiyatı, Karakalpak Edebiyatı, Aytis-Tartis, Âşıklık geleneği.

RÉSUMÉ

La tradition de la joute poétique appelée "aytis" continue d'exister parmi les Turcs Kazakhs et Karakalpaks. La tradition de l' "aytis" rappelle la tradition de la joute poétique en Turquie de plusieurs points de vue. Les différences existantes sont le produit de l'époque de création, des conditions géographiques et du contexte culturel.

La forme de l' "aytis" qui existe dans la littérature écrite est appelée "Aytis-Tartis".

Les Mots Clés

Aytis, La littérature de Kazak, la littérature de Karakalpak, Aytis- Tartis, La tradition des Achıqs.

Âşık tarzı halk şiiri, özellikle göçer veya yarı göçer yaşadığımız eski toplum hayatımızın tabii bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Bu ürünlerin çoğu sözlü olarak ortaya konduğu için hafızalarda korunarak sürekliliğini devam ettirir. Bu sebeple de ilk şekilleri kaybolmuştur. Fakat zamana ve zemine bağlı olarak bir çok yeni unsurla gelişmiş, zenginleşmiştir.

Âşık tarzı halk şiirinin sürekliliği ve müşterekliği sağlayan unsurları; nazım öğeleri, müzik eşliğindeki nazım, icrâda diyaloga yer verilmesi, irticâli olması, hafızalarda muhafaza edilip söz vasıtasıyla yayılması, yaratıldıkları ve yaşatıldıkları dönemin ve çevrenin yaygın Türkçesiyle kullanılmış olmalarıdır. (GÜNAY 1986:6-7)

Bu geleneğin uygulayıcıları, İslâmiyet'ten önceki ozan-baksı geleneğinin İslâmiyet'ten sonraki dinî düşünce ve yaşayış tarzı ile birleşmesinden doğan tipler içinden çıkan halk şâirleridir. Bu halk şâirleri, Kazakistan'da "cıraw, aqın"; Karakalpakistan'da "şayır" adını alırlar.

Âşık tarzı halk şiirinde şiir, sazdan yani nağmeden ayrılmaz. Kendine has bir icrâ geleneğini de bünyesinde taşır.

Âşık tarzı halk şiirinde eski ustaların örneklerini ezberinden icrâ eden âşıklar, aynı zamanda irticâlen de şiirler söylemektedir.

Umay GÜNAY, âşık deyişlerini iki ana bölümde ele alır:

1. Serbest deyişler,
2. Sistemli deyişler." (GÜNAY 1986:

30)

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Bu yazıda üzerinde durulacak olan “aytıs”: “atışma, deyişme” türü sistemli deyişler içerisinde yer alan “âşıklık geleneği” içinde belli bir icrâ töreniyle yürütülen türlerdendir.

“Sistemli deyişlerin aslı diyaloga dayanır.”(GÜNAY 1986:30)

Karşılıklı deyişmelere daha çok bugün âdetleri içinde rastlanmaktadır. Ayrıca âşıklar arasında karşılıklı soru-cevap şeklinde yapılan deyişmeler de vardır. Bunlar “âşık fasılları” adıyla anılır. Halkın veya belli bir topluluğun önünde icrâ edilirler. Farklı amaçlarla yapılan bu deyişmelerde bir âşık adayının başarılı olup olmadığının denenmesi gayesi de yer alır. Bu deyişmelerde yenme yenilme amacı güdülmeyen bazen düşünükleri bazen de toplanan dinleyicileri eğlendirmek söz konusu olabilir.

Deyişmelerde iki âşık birbirinin halini hatırlar, dertleşirler. Bunların uygulanmasında çevreye ve zamana göre farklılıklar ortaya çıkabilmektedir.

Bu tür deyişmelerin mektuplarla yapıldığını da görmekteyiz. Ayrıca aydın şâirler arasında âşık tarzı şiir geleneğine uygun bir şekilde atışma ve deyişmelerin olduğu da bilinmektedir.

“Âşık tarzı şiirin en bariz özelliği gelenekle ferdi yaratıcılığı bir arada bağdaştırabilmesidir. ..Belli prensiplere sahip olan bu edebiyat bir taraftan da yaratıcılığa imkân tanıyacak ölçüde zamana ve zemine uyabilme yaratıcılığı esnekliğine de sahiptir.” (GÜNAY 1986: 179)

Üzerinde genel olarak bilgi verdiğimiz “atışma, deyişme” tarzı şiir Kazak ve Karakalpak Türkleri sözlü edebiyat ürünleri içinde “aytıs” adını almaktadır. Ayrıca Kazak Türkleri’nde bu türün yazılı edebiyat ürünü olanlarına “aytıs-tartıs” adı verilmektedir.

Kelime “ayt-” fiilinden isim yapma ekiyle türetilmiştir. “ayt-” fiili “hatır sor-

mak, söylemek, sormak, söyletmek, konuşmak” gibi anlamlara gelmektedir. (ATALAY 1986:55; ARAT 1979:47; CLAUSON 1972:268; CAFEROĞLU 1968:28; TEKİN 1976:356-357)

Erkalieva, Şakuzadaulı, Eski Türkçedeki “âydmâk” fiilinden geldiğini, “karşılıklı söyleşi yapmak” anlamında olduğunu kaydetmektedirler.(ERKALİ-EVA 2000:305)

“Aytıs” kelimesi Qazaq Tiliniñ Sözdigi’nde “I.1. Suwırıp salma aqındardıñ awızşa öleñ türindegi söz carısı; 2. Söz sayısı, pikir talası. II. 3. Öleñmen söz carısına túsüw, sayısuw.” (Qazaq Tiliniñ Sözdigi 1999:23) (I.1. *İrticâlen söyleyen akınların sözlü şiirlerle yaptığı söz yarışı; 2. Söz yarışı, fikir tartışması; II. 3. Şiirle söz yarışına girmek, atışmak*) şeklinde izah edilmektedir.

Kazak Türkçesi Sözlüğü “aytıs” kelimesinin anlamını “İki adam arasında veya iki grup arasında karşılıklı söylenen ağıt, şiir.” (ORALTAY 1984:9); Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi ise “aytıs: Ceke adamdardıñ ya eki toptıñ arasında bolatın öleñ türindegi suwırıp salma söz carısı”; “aytısuw: öleñ nemese qara söz türinde söz carıstıruw, dawlasuw, pikir talastıruw.” (1959:23) (*Aytıs: Sadece iki kişinin veya iki grubun arasında yapılan şiir türünde irticâlen yapılan söz yarışı; Aytısuw: Şiirler halk sözleriyle söz yarıştırmak, tartışmak, fikir mücadelesi.*) olarak verir.

Aytıslar, Kazakların doğru söz, söz yarışı, fikir dalaşı dediği bir yarışmadır. Akın aytıslarında halkı ilgilendiren her şey aytısın konusu olabilir. Bu şiirler, halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini, tabiatını gösterir.(SÖYLEMEZ, 2002)

Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi’nde aytıs şu şekilde izah edilir: “Awız ädebiyatınıñ bir türü.” Aytısuw: “...bir-birewge cuwap qaytarısuw, söyle-

süw.” (1982:51) (“Sözlü edebiyatın bir türü.” “Aytısuw: ...birbirine cevap vermek, söyleşmek.”)

İrticâli aytıs, Kazak sözlü edebiyatı içinde söz sanatı bakımından en çok ilgi gören sanat türüdür.” (ERKALİEVA vd., 2000)

Kazak Edebiyatında, Aytıs türü, sözlü edebiyatın eğlendirici türleri içinde yer alır. Aytıs Cır (atışma) adıyla bilinir.

Aytıs türünü tanıtmaya geçmeden önce, bu türün Kazak Sözlü Edebiyatı içindeki yerini tesbit etmek açısından, Ahmet Baytursınov’un verdiği sınıflandırmaya göz atılmasının faydalı olacağı kanaatindeyim.

Ahmet Baytursınov, Kazak sözlü edebiyatını iki gruba ayırır:

I. Sawıqtama (Eğlendirme)

II. Sarındama (Haberdâr etme, bilgilendirme)

I. Sawıqtama: Bu gruba eğlenmek için söylenen sözler girer. Bunlar da kendi arasında ikiye ayrılır.

A. Ermekteme:Vakit geçirmek için söylenenler.

1. Ertegi:Masal.

2. Ertegi sımaq: Masala benzer ama gerçeğe daha yakın, gerçek olma ihtimâli daha fazla olan hikâyeler.

3. Ötirik öleñ:Yalan şiir, kırk yalan hikâye ve şiirleri.

4. Añız ängime: Hikâye.

5. Cumbaq: Bilmece.

6. Cañılpaş: Yanılmaca, tekerleme.

7. Bas qatırğış: Bilmece tarzında, düşündürme özelliği olan söyleyişler.

B. Zawıqtama (Bilgilendirme): Gönül alıcı, gönül eğlendirici sözlerdir.

1. Ertegi Cır (batırlar): Önceki devirlerde yaşamış kahramanlar hakkında söylenmiş şiir ve hikâyeler.

2. Tariyxıy Cır: Tarihteki bilinen olaylar hakkında söylenmiş şiir ve sözler.

3. Aytıs öleñ: Atışma şiirleri. Aytıs şiirleri, iki pehlivanın güreşi gibi, iki oyuncunun karşılaşması gibi, iki yiğidin teke tek vuruşması gibi, iki âşğın birbirini söz sahasında yenmek, birbirinin zayıf noktalarını bulmak için söyledikleri şiirlerdir. Şâirler tarzlarını söz vasıtasıyla ortaya koyup birbirini sözle yenerler. Her biri fırsatı ele geçirip sözle karşısındakini vurmaya hedefler. Rakibinde, onun işinde, halkında olan kötülükleri, eksiklikleri söyler, utandırarak veya sözle sıkıştırarak birbirini yenmeye çalışırlar. Bu sebeple âşıklardan biri diğer âşğın durumunu bilmiyorsa, başka kişilerden onun hakkında bilgi toplar.” (Aq Col 1991:417)

4. Ügit öleñ: Yol gösterici, akıl verici anlamlı şiirler.

5. Ümit öleñ: Bir olay veya bir kişiden ümit beklenerek söylenen şiirler.

6. Tolğaw: Gönül derdini, kaygısını anlatan şiirler.

7. Terme: (ya da çeşitli şiirler) Bir konuyu çeşitli yönleriyle anlatmak için bir çok özelliğini derleyip şiir halinde söylemek.

II. Sarındama: Bu gruba bilgi, nasihat ve akıl verici türler girer. Üç bölümdür:

A. Salt sözü: Örf, âdet yoluyla söylenen sözler.

1. Misaller: Akıl vermek, nasihat etmek şeklinde söylenen bir tür şarkıdır.

2. Dilmar söz (aforizm): Geçmiş dönemlerde yaşayan âlim, bey ve hatiplerden kalan sözlerdir.

3. Tappaqtar: Örf, âdet, düşünceye uygun fikirleri kısaca şiir şeklinde söylemeye denir.

4. Maqaldar: Ata sözleri.

5. Mätelder: Deyimler.

B. Gurıp Sözi: Örfler, adetler yoluyla söylenen şiirler ve sözlerdir.

1. Toy bastar: Düğünlerde gece eğlenceleri şiirle başlar. Bunlara “toy bastar” denir.

2. Car - car (Yar yar): Düğünlerde kız evinde, kıza ve yakınlarına teselli vermek için söylenen şiiirlerdir. Kız ve oğlanlar, karşılıklı iki grup halinde söylerler.

3. Betaşar: (Yüz açma) Gelinin duvağı açılırken söylenen şarkı ve şiiirlerdir.

4. Neke qıyyar (Nikah Kıymak): Kız ve oğlanın vekâleti alınıp nikah kıyılırken söylenen şiiirlerdir.

5. Coqtav: Ölen biri için söylenen şiiirlerdir.

6. Carapazan: Ramazan gecelerinde çocukların sokaklarda söyleyip ev sahiplerinden hediyeler aldıkları şiiirlerdir.

7. Bata (Dua): Aksakalların yemek yendiğinde, düğünlerde vs. söyledikleri dualardan oluşan şiiirlerdir.

Örf ve âdetlerle ilgili olarak ayrıca Şildehana Öleñderi (yeni doğan çocukla ilgili olarak yapılan törenlerde okunan şiiirler), Sıñsuw (kızın evlendiğinde ailesi ve akrabaları ile vedalaşmasıyla ilgili şiiirler), Qoştasuw (vedalaşma şiiirleri), Nawrız Cırı (Nevruz şiiirleri) ve Batırlar Cırı (kahramanlık destanları) ile Liro-Epostıq Cırlar (aşk hikâyeleri) da sayılabilir.(TAMİR,1998)

C. Kalıp Sözü: Hayat ve yaşayışla ilgili şiiir ve sözlerdir.

1. Cın şaqıruw: Cin çağırırken söylenen şiiirlerdir. Allah, evliyâ ve ruhlardan yardım istenir.

2. Qurt Şaqıruw: Dişi ağrıyan birine “dişini kurt yedi” diyerek o kurdu düşürmek için emcilerin söylediği söz ve şiiirlerdir.

3. Dert Köşirüw (Dert göçürme): Hayvanlardaki hastalığı veya insanlarda görülen kızamık vs. gibi rahatsızlıkları şiiirle tedavi etmek mümkündür, görüşünden yola çıkılarak söylenen şiiirlere “dert köşirüw” denir.

4. Besik Cırı (veya bala terbetüw): Ninni. Çocuk uyuturken, ayakta veya

beşikte sallarken söylenen şiiirlere denir.(Aq Col 1991;412-433)

Kazaklarda “aytıs” tarzı şiiir çoktur. Fakat son zamanlarda azalmaya hatta yok olmaya yüz tutmuştur. Bu ve buna benzer sözlü edebiyat ürünlerinin yazıya geçirilmediği taktirde yavaş yavaş yok olacağı kesindir. (Şığarmaları 1989:240)

Şiiirde, basit sözle değil, şiiir sözüyle atışıılır. Şiiirle atışmanın adı aytıs, şiiirsiz atışmanın adı da tartıs (tartışma)tır. Aytıs için güçlü bir şiiirlik gerekir. Şiiirlik yanında metot da gerekir.

Atışıırken daha çok kusurlar, eksiklikler üzerinde durulur. Bunun halk açısından önemi büyüktür. Halk bu sayede eksikliklerini, kusurlarını, kötü yönlerini görür ve düzeltmeye çalışır.

Aytısa büyük bir dinleyici grubu katılır. Bu bir tür tiyatro sanatıdır. Düğünlerde söylenen car-car, bädik türleri, genç kız ve erkek gruplarının karşılıklı atışması şeklinde de icrâ edilir. Aytıs türleri içinde en yaygın olanı, iki ozan arasında yapılan akındar aytısı, yani ozanlar atışmasıdır.

Karşılıklı söylenen bir şiiir türü olan aytısın şu türleri vardır:

a. Bädik Aytısı: En eski aytıs türü, bädik aytısıdır. Doğuşunda Şamanizm inançları yer alan bädik, kelime anlamı olarak hayvanlarda görülen bir hastalığın adıdır. Geçmiş dönemlerde bu hastalığa tutulan hayvanı kurtarmak amacıyla toplanan köy gençleri karşılıklı iki grup oluşturup şiiirler söylerlermiş. Böylece, bädik hastalığı ürkütülüp kaçırılmaya çalışılmıştır. Bu esnada söylenen şiiirlere bädik aytısı adı verilmiştir. (TAMİR, 1998)

Başlangıçta dinî-sihri bir terim olarak gördüğümüz bädik, İslâmiyet'in kabulünden sonra bu özelliğini kaybetmiş, eğlence maksadıyla özellikle son zamanlarda genç kızlarla erkeklerin birlikte söyledikleri aytıs türlerinden biri olarak devam etmiştir.

Bu açıdan ele alındığında bädik aytıs içerisinde yer alan şiirleri; a)Hasta insan veya hayvan için tedavi amacıyla söylenen bädikler, b) Genç kız ve erkeklerin eğlenmek için karşılıklı söyledikleri bädikler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Bu aytıs türünde de söz ustalığı ön plandadır. Gelenekten gelen kalıp ifadeler, istihzalı söyleyişler ön plana çıkmaktadır. Yetenek önemlidir. (YÜCEL ÇETİN, 2002)

Bädik örnekleri:

Tedavi maksatlı bädik:

“Ayt degennen aytamın ay Bedikti
Qara maqpal tonım bar barşa edipti
Ot ottamay suw işpey jata berse
Bedik emey nemene bir kedikti
Köş.....köş...”

(*Söyle denince söyleyeceğim Bedik'i
Kara maqpal donum var burma dikişli
Ateş yakmadan, su içmeden yatıyorsa
Bedik değil de nedir bu tehlikeli
Kaçkaç.....*)

Bedik ketip baradı jatqa taman
Jügen ala jüriptim atqa taman
Quday ondap bedikti qolğa berse
İtere salar ödim otqa taman
Köş..... köş.....”

(*Bedik gidiyor yabana doğru
Eğeri alıp yürüdüm ata doğru
Allah kolay kılıp Bedik'i ele verse
İteleyiver yanan ateşe doğru
Kaç.....kaç.....*)

Kız ve erkeklerin karşılıklı söyledikleri bädik:

“**Erkek:** Devrilsin Bedik gelmeden devrilsin

Aklı gitmiş övünüyor, sevinsin
Bedik'i böl böl torbaya koy
Şu kızlar Bedik'i devirsin.”

“**Kız:** Hadi hadi Bedik gel bize
Yakışmış güzel kıza yüksek ökçe
Bedik'i bırak sadece şiirini söyle
Şimdi Bedik söylenir, çıksın geceye.”(YÜCEL ÇETİN 2002:66-70)

b. Canuwarlar men Adamnıñ Aytısı (Hayvanlar ile İnsanların Karşı-

lıklı Söyledikleri Şiirler): Koyun, deve, at, sığır ve diğer hayvanların insanlarla karşılıklı olarak konuştukları, şiirler söyledikleri bir aytıs türüdür.

Añşımın Añdarmen Aytısı (Avcının Av Hayvanlarıyla Aytısı), İyesimen Atının Aytısı (Sahibi ile Atının Aytısı), İyesimen Sıyırđın Aytısı (Sahibi ile Sığırın Aytısı) vs. gibi halk arasında tanınmış örnekleri vardır.(TAMİR, 1998)

Hayvanların birbirleriyle karşılıklı söyledikleri aytıslar da vardır. Örnek:

Qasqır men Toqtınıñ Aytısı

Toqtı:

Qasqır-aw awzın qursın ırbañdağan,
Col tappay qarañğında tuğran caman.
Er bolsan taylaq penen taydı çeşi,
Toqtınıñ nesin ceysin turbañdağan?

(*Kuzu:*

*Kurt hey, yutup duran ağızın kurusun,
Yol bulamayıp karanlıkta duran yaman.
Er isen deve ile tayı yesene,
Kuzunun neyini yiyeceksin salınarak?)*

Qasqır:

Toqtısqı, ne deseñ de qutilmaysıñ,
İşinde şım qararıñ quwtıñdaysıñ.
Áweli seniş jep, sosın taydı,
Eşbirin de umutilmaysıñ.

(*Kurt:*

*Kuzucuk, ne desen de kurtulamazsın,
Çim ahırın içinde açığızluk taslarsın.
Önce seni yiyeceğim sonra da tayı,
Hiçbiriniz de unutulmayacaksınız.)*

Toqtı:

Ya cersin, ya cemezsın, qulağın sal,
Basında qanağatsız, minez acuwal.
Calğız-aq mende qastıq bolsa qasqır,
Irbañdap tura bermey qamdap qal...

(*Kuzu:*

*Ya yersin ya yemezsin, kulak ver,
Başında kanaatsiz, huyun alaycı,
Sadece bende düşmanlık olsa kurt,
Yutmaya kalkmadan hazırlan da dur.)*

Qasqır:

Endeşe cemek üşin sende qastım,
Köp söz söylemeymin caramastıñ...
Umtılıp ıgırıp tüstim degen kezde,
Ayağı qaqqan bastı qılıqmastıñ.

(Kurt:
Öyleyse yemek için sana düşmanlığım,
Çok konuşmuyorum, yaramazın birisin...
Atılıp fırlayıp düştüm dediği anda,
Ayağı kapana bastı uzun boyunlunun.)
* * * *

Qasqırday qañğırttar köp alañdağan,
Awzınan tili şığıp salañdağan.
Añğaldı aş közdikpen qaqpın bastı,
Retin añqawlıqpen taba almağan.
(Kurt gibi amaçsız meraklananlar çok,
Ağzından dili çıkıp sallanıp duran.
Dikkatsizi ağgözlülükle kapan kaptı,
Usulünü saflıkla bulamayınca.)
Qoy momıñğa qasqır zalım zorlıq etti,
Aqırı ol zorlığı tüpke jetti.
Qasqırdı malıyesi quwadı,
İzine salıp qoyıp kök töbetti.
(Sessiz kuzuya zalım kurt eziyet etti,
Sonunda o eziyeti boyu aştı.
Kurdu, mal sahibi kovar,
Ardına salar boz köpeği.)
Qaqpanmen qasqır qaştı aydalağa,
Qasqırdı quwmay adam cay qala ma?
Bälemdi quwıp cetip soğıp aldı,
Satsa da ıqtıyarı qay qalağa.
(Kapanla kurt kaçtı bozkıra,
İnsan kurdu kovmadan rahat olur mu?
Belâmı kovup, vurdu uzaklaştırdı,
İhtiyarıyla satsa da herhangi bir şehre.)
Köredi tek cürmegen sonday isti,
Bağasın bilmeytuğın cez ben mıstı.
Olarda ölip qalam dep oylamas,
Körgeñmen neşe türlü qorlıq isti.
(Sadece yaşayan görür böyle işi,
Pahasını bilmediği kurşun ile bakırı.
Onlar da ölüp kalırım diye düşünmez,
Görmekle nice türlü hor işi.)(Qazaqtıñ Xa-
lıq Poeziyası,1964:91-92)

İnsanların cansız nesnelere, eşyalar-
la karşılıklı söyleştikleri de görülür:

**Cumanazardıñ Dombıramen Aytısanı
(Cumanazar'ın Dombıra ile Aytısı)**

Cumanazar:

Sözine qulağıñ sal önerpazdıñ
Dombıra şıqpağan soñ xatqa cazdım.
Dombıra sonda mağan cawap berdi:
“Sıypalap erteñdi-keş men ne cazdım?”

(Sözüne kulak ver hünere sahibinin,
Dombıra çıkmayınca mektuba yazdım.
Dombıra burada bana cevap verdi:
“Okşayıp sabah akşam ben ne yazdım?”
Dombıra söz söylediñ mänsin bilmey,
Tartsam da qanşa täwir küyge kelmey.
Betimdi sıypalat dep küñä qıldıñ,
Künäni mağan qoydıñ öziñ bilmey.
(Dombıra söz söylediñ anlamını bilmeden,
Ne kadar çeksem de iyi nağmeye gelmez.
Yüzümü okşat diye günah işledin,
Günahını bana verdin kendin bilmeden.)

Dombıra:

Meni sen barıp pa ediñ alıp topqa?
Söylewim meniñ sağan unamay ma?
Qolıña ustasimen qıyıldatıp,
Salasıñ ölgende äreñ “Aruwanağa”
Şek tağıp, betim tüzep ädemilep,
Tartsañız onan keyin bolmaydı ma?
(Dombıra.
Sen beni alıp götürdün mü toplantıya?
Söylediğim sözler sana uygun değil mi?
Elinde tutmasıyla tıngırdatıp,
Öldüğünde koyarsın zorla deveye.
Sınır çekip, yüzümü düzeltip güzelleştirip,
Ondan sonra çalsanız olmaz mıydı?)

Cumanazar:

Bazardan alıp kelgen temir şekek,
Qıların endi sağan köp kemşilik,
Tilimdi al, jönime kön sen, dombıra,
Qıların aşuwlansam bölek, bölek.
(Cumanazar:
Pazardan alıp gelinen demir kova,
Yaparım şimdi sana çok kötülük.
Kabul et, yoluma razı ol, sen, dombıra,
Sinirlenirsem ederim seni parça parça.)

Dombıra:

Bolğanda moynım qayıñ, betim taqtay,
Cumeke, osı aytqan sözge toqtay.
“Aqıl dos, aşuw kesir” degen söz bar,
Aşuwsañ can körmedim sen siyaqtı-ay.
Närsege kinärzemeytin şırt etesin,
Aqlıñ qatarıñnan kem siyaqtı-ay.
Alcığan qara ayğırdı tarpañ basıp,
Dariyada şatırlaysıñ sen siyaqtı-ay.
Söylewiñ zorlıq qılıp qate cumıs,
Qatıñıñ qoynıñdağı men siyaqtı-ay.

(Boynum kayın ise, yüziim tahta,
Cuma baba, bu söylediğin sözde dur.
“Akıl dost, öfke belâ” diye söz var,
Senin gibi sinirlenen birini görmedim hey.
Bir şeye suç bulduğunda hemen kırarsın,
Akli sanki eksik kalmış gibi, hey.
Bunayan kara aygır gibi huysuzlanıp,
Denizde çatırdarsın taş gibi, hey.
Söylediğin eziyet etmeyle hatalı iş,
Kadının koynundaki ben gibi hey.)

Cumanazar:

Ağaçtan dombırasın işin quwıs,
Basiña tüsip qaptı seniñ cumıs.
Âspettep men kütpeşem, a dombıra,
Zamanın mensiz cerde bir-aq uwıs.
Dalada bir kün catsañ belgilisin,
Ya toqpaq bola almaysın, ya bir ıdıs.
Sen toqtap osimenen tursañ qayttı?
Azğana can raqat qılıp tınış.
Egerde canın bolsa cawğa barıp,
Bolsayşı ustaytuğın nayza, qılış.
(Ağaçtan dombırasın, için boş,
Başına düştü büyük bir iş.
Değer verip de istemesem, a dombıra,
Zamanın bensiz yerde bir avuç.
Bozkırda bir gün yatsan bellisin,
Ne tokmak olabilirsin ne de kap.
Sen bekleyip onunla kalksan ne olurdu?
Azıcık can rahat etsin, sessiz dur.
Eğer canın olsa düşmana varıp,
Olsaydın keşke tutulan mızrak, kılıç.)(Qazaqtın Xalıq Poeziyası 1964:87-88)

c. Öli men Tiriniñ Aytısı (Ölü ile Dirinin Aytısı): Bu aytıs türünde daha çok insanların iç dünyaları ile ilgili duyguların yer aldığı şiirler dile getirilir. Bir annenin evladını kaybetmesi veya ayrılmasının, bir insanın sevdiğini kaybetmesinin verdiği keder, bu aytıs türünün konuları içinde yer alır.

ç. Cumbağ Aytısı (Bilmece Aytısı-Muamma): Bu aytıs türü daha çok akınlar arasında uygulanır. İki akın arasında bilmece sorulur ve çözülür. Bilmece, tabiattaki canlı cansız her şey hakkında, hemen hemen her konuda sorulabilir. Bu

bilmecelelerden o dönemdeki halkın dünya görüşünü, edebî seviyesini öğrenmek de mümkün olmaktadır. Çözümünde bilmecedeki konulardan, ip uçlarından faydalanılır.

Cumbağ aytısı, dombıra eşliğinde ve seyirci önünde yapılır.

Mesela Kempirbay, Şöce akının sorduğu bilmeceye cevap veremeyip de yenilgiyi kabul ettiğinde şöyle söylemiştir: “Galip olmak için toplantıya gelmiştim,

Bu kurnaz kör adamdan hep şüphelenmiştim.

Pahası olmayan körle atışacağım diye,

Gökten düşüp yıkıldım sırt üstü yere”*ERKALİEVA 2000:306*)

d. Salt Aytısı (Gelenek Haline Dönüşmüş Aytılar): Bu aytılar iki gruba ayrılır:

1. **Qız ben Cigit Aytısı** (Kız ile Delikanlı Aytısı): Düğün ve eğlence amaçlı toplantılarda kızlarla delikanlıların karşılıklı olarak söyledikleri şiirlerdir. Bu iki âşık bir delikanlı ile bir kız olabileceği gibi halk içinden, şiir söyleme yeteneği olan bir delikanlı ile bir genç kız da olabilir. Bu açıdan ele alınarak bu türün akınlar aytısının başlangıcı olduğu söylenmektedir. Bu aytılarda kızlarla delikanlıların birbirlerine verdikleri sözler, niçin yerine getiremedikleri gibi konular yer alır. Bazen de birbirlerine komik ve gülünç sözlerle takıldıkları da görülür.

Cigit aytadı:

Qara nasar, qara nasar,
Qara maqpal säwkele şaşın basar,
Munda äkem qaldı dep, qam cemegil,
Jaqsı bolsa, qayın atañ orın basar.

(Yiğit söyler:

Kara ipekli, kara ipekli,
Kara kumaş süslü şapka saçına basar.
Burada babam kaldı deyip gam çekme,
İyi ise, kayın baban yerine geçer.)

Onda kız aytadı:

Esik aldı qara suw maydan bolsın,
Aq cüzimdi körgendey aynam bolsın,
Qayın atası bar deydi nadan qazaq,
Aynalayın äkemdey, qaydan bolsın.

(Burada kız söyler:

Kapı öñü, kara su, yağdan olsun,
Ak yüzümü görecek gibi aynam olsun,
Kayın babası var der, cahil Kazak,

Kurban olam, babam gibisi nerden ol-
sun...)(Qazaqtñ Xalıq Poeziyası 1964:135-
137)

.....

Argın boyundan bir kız akınla Cap-
pas boyundan bir erkek akının aytısı
şöyledir:

“Kız:

Yağmur yağan ceketin kurumuştur artık,
Kadınımı kötü erkek tepip atmıştır artık.
Sakalımı, bıyığımı birlikte alıp örsen,

On beş yaşında bir çocuğa çıkar bir ceket
artık.

Erkek:

Gözüküyor çift belğin boynuz gibi,
Sakalım fazla değildi keçe gibi.
Başım belâya girmeden ben kaçayım,
Sakalımın zararını dokundurmayayım.

Kız:

Gidiyorum dersin sen Aytem Jappas,
Kötü insan soruya cevap bulamaz.
İnsana başın değil, kalçan değıp,

Kaldın şimdi cevapsız, dertli Burak.”(ER-
KALİEVA 2000:309)

Bu tür kız-erkek atışmaları genel-
likle düğün ve eğlencelerde, amatörce ve
ezberlenmiş usta malı şiirlerle yapıl-
maktadır. İrticâlen icrâ edilenleri de var-
dır. Bu tür, Doğu Karadeniz bölgemizde
kızlarla erkeklerin icrâ ettiği “atma tür-
kü” geleneğine benzemektedir.

2. Aqındar Aytısı (Halk şâirlerinin
Aytısı): Türkiye Türkleri arasında oldu-
ğu gibi Kazak Türkleri arasında da yay-
gın olarak uygulanan ve söz ustalığına
dayanan asıl aytıs türü, akınlar aytısı-
dır. Bu aytıslar, halk şâirleri arasında bi-

rer ustaca söz ve şiir söyleme sanatı ve
yarışmasıdır. Halkın en çok ilgi gösterdi-
ği aytıs olan akınlar aytısı aynı zamanda
bir müzik şöleni de sayılır. Bu aytısların
sonunda mutlaka bir yenme ve yenilme
söz konusudur.

Bu şiirlerde akınlar, kendi adlarına
değil, boyları, oymakları adına konu-
şurlar. Kendi boylarında, oymaklarında ön-
der olabilecek özellikteki kişiler, kahra-
manlar ve değerli insanlarıyla ilgili övgü
dolu sözler söylerler. Onların karakterle-
rini övmenin yanında, halk için yaptık-
ları fedakârlıklardan bahseder, kahra-
manlıklarını ve çalışkanlıklarını anlatır-
lar. Bunun yanında bir akın karşısın-
daki akının bağlı olduğu boyun ileri gelen-
lerinden yanlış işler yapanları, kusuru
olanları da dile getirir ve yerer. Eğer
akınlardan birinin bir kusuru veya hata-
lı bir işi varsa bu da diğer akın tarafın-
dan dile getirilir. Böylece iki rakip akın
birbirini sıkıştırır; biri, diğerini cevap
veremeyecek hale getirmek için uğraşır.

Aytıslar genellikle iki akından biri-
nin diğerine şiirle söz atmasıyla başlar.
Sırayla birbirine cevap verirler. Bir ha-
kem de vardır. Hakemi halk seçer. Akın-
lardan biri yenilgiyi kabul edip çekilince
aytıs sona erer.

Akınlar aytısının üç farklı yönü
vardır. Birincisi, bu tür aytıslar kıvrak
zekayı, dilin iyi kullanımını, işlenişini
gösterir ve akının yurt çapında tanınma-
sını sağlar. İkinci olarak, sosyal konular
ele alındığı için bir çok meseleye de tar-
tışma zemini oluşturur. Üçüncüsü, halka
ve onun göz zevkine de hitap eder. Bu
yönleriyle ele alındığında akın aytısları-
nın halk üzerinde eğitici ve öğretici rolü
olduğu da inkâr edilemez.

Akınların atışması sadece erkek
akınlar arasında olmaz. Kadın akınlar
da bu aytıslara katılabilirler. Her iki
akın kadın veya erkek olabileceği gibi
bir akın erkek diğeri kadın da olabilir.

Kazak sözlü edebiyatı içinde yer alan tanınmış kadın akınlardan birkaç tanesi şunlardır: Irscan, Aqbal, Tabiya, Sara, Kökbala, vs.

Akınlara aytısı dombıra eşliğinde ve makamla, gönülden kopan tesirli kelimelerle, karşılıklı fikir, söz ve düşünce tartışmasında bulunularak icrâ edilir. Umay GÜNAY'ın; âşık tarzı halk şiiri ezgiden ayrılmaz. Kendine has bir icrâ geleneğini de bünyesinde taşır. Âşık tarzı halk şiirinde eski ustaların örneklerini ezberinden icrâ eden âşıklar, aynı zamanda irticâlen de şiirler söylemektedir. (GÜNAY, 1986) şeklindeki tesbitleri, Kazak akınlara ait aytıslarında da görülmektedir. Özellikle bu tür, ezgiden ayrı düşünülemez. Umay GÜNAY, ezgi konusunda şu bilgileri de vermektedir: "Âşık ezgileri uzun havalarla kırık havalardan oluşan bir özellik gösterirler. Türkülerdeki nakaratlar her zaman bariz değildir. Bu daha ziyade uzun havalardan oluşmaktadır ki orta Asya çoban ezgilerinin kalıplarını taşımaktadır." (GÜNAY 1986:26)

"Aytıs, büyük bir kabiliyeti, istidâdı, şairliği, genel kültürü gerektiren bir söz sanatıdır. (ERKALİEVA 2000:306) Halk aytısçılara hürmet eder. Çünkü onlar halkın ihtiyaçlarını konu edinirler. Bu tür aytısçılar köy köy gezer. Komşu ülkelerdeki akraba boylara bile giderler. Gittikleri yerlerde de çok hürmet ve sevgi görürler.

Akın aytısları Kazakistan'da hala devam etmektedir. Ama aytısçılar artık gezmemekte, halk aytısın yapılacağı yere çağrılmaktadır. Kazanan aytısçıya eskiden hediye olarak verilen at yerine bugün araba verilmektedir. (ERKALİEVA vd., 2000)

Halk hafızasında yerleşmiş ünlü aytıs ve aytısçılar yaşlılar ezbere bilir, gençler de kitaplardan öğrenir. Bazı tanınmış akınlara ve aytıslara şunlardır:

Qulmambet ile Tübek'in Aytısı, Bircan Sal ile Sara'nın Aytısı, Kempirbay ile Şöje Qarcavbayoğlu'nun Aytısı, Şöce ile Balta'nın Aytısı, Janak ile Orunbay, Kökbay ile Arif, Aset ile Rısjan, Jambıl ile Kulmanbet'in Aytısları vs. Bu akınlara ait aytısları, o dönem Kazak örf ve âdetlerini, hayat tarzını, insanların fikir ve duygu hayatını da aksettirmektedir.

Örnek: Jambıl, bir aytısta kendi boynunu övüp duran Kulmanbet'e şöyle cevap verir:

"İnsanlıktan söz etmek,
Saadetten bahsetmek,
Hedefimiz iken.
Eşrafları medhetmek,
Söz israfı etmek,
Ayıp oluyor, dostum." (ERKALİEVA 2000:307)

Erqalieva ve Şaqzadavlı'nın verdiği bilgide ise aytıslar, çeşitlerine göre, car-car aytısı, bädik aytısı, kız ile erkek aytısı, din aytısı, jumbağ aytısı, akınlara ait aytısı olmak üzere altı grupta ele alınmaktadır. (ERKALİEVA, vd., 2000)

Aytıslar, özelliklerine göre ikiye ayrılır:

1. Türe aytıs: Birer dörtlükle, kısa, çabuk ve ezbere söylenen aytıslardır. Halk tarafından kısa sürede halk türküsüne dönüştürülür. Karşılıklı soru-cevap şeklinde veya akınlara birbirine sataşması şeklinde icrâ edilir.

2. Süre aytıs: Ünlü ozanlar, usta aytısçılar tarafından söylenir. Akının yaşı önemli değildir. Eğer çocuksa, en az 12-13 yaşında olması gerekir. "Süre aytıs"larda daha çok sosyal problemler, fikri tartışmalar söz konusudur. Bunlar, "türe aytıs"a göre daha uzun olur. Bu aytısların giriş, gelişme, sonuç bölümleri de vardır.

Giriş bölümünde birbirlerini ve halkı selamlar, sağlıklarını dilerler. Gelişme bölümünde birbirlerinin eksikliğini, kusurunu arar, olumsuz huylarını yüze vu-

rurlar. Soy, akraba ve boyun eksik ve kusurları bile söz konusu edilebilir. Aytısçıyı ayıplama da söz konusudur. Küçük düşürme amaçlı değildir. Olumlu ve olumsuz örneklerle halka örnek olmak, nasihat vermek amacı güdülür.(ERKALİEVA vd.,2000) Bu yüzden aytısçılar birbirine kızıp darılmazlar. Özelliği budur. Güldürücü, edebî ve edepli olur. Yenildiğini kabul eden ozan büyük bir kahramanlık göstermiş kabul edilir. Geleneğe bağlılık vardır.

Burada anlatılan giriş bölümü, Doğu Anadolu Âşık fasıllarındaki girişle benzerlik arz etmektedir. Doğu Anadolu Âşık fasıllarında girişte hoşlama, merhabalaşma, “hoş geldiniz”, “safa geldiniz”, “merhaba” gibi rediflere bağlı ayaklarla söylenen koşma dörtlükleri veya ayrı ayrı söylenen divâniler yer almaktadır.(GÜNAY 1986:57) Kazak aytıslarındaki gelişme bölümü ile Doğu Anadolu Âşık fasıllarındaki “Tekellüm” bölümünün de birbirine benzediği görülmektedir.(GÜNAY 1986:59) Kazak aytıslarında ayrı bir tür olarak gösterilen “Cumbaq Aytıs”, Türkiye’de uygulanan âşık fasılları içindeki “bağlama-muamma” bölümüyle aynılık taşımaktadır. Her iki uygulamada da bir bilmece söz konusudur. Bilmece tabiatındaki canlı veya cansız herhangi bir şey konusunda olabilmektedir. Amaç âşıkların bilgi ve sanattaki hünerinin denenmesidir.(GÜNAY 1986:64)

Aytıslar değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. Günümüzdeki olaylara uyarlanarak söylendikleri de vâkidir.

Kırgız, Karakalpak, Altay yörelerinde de aytıs sanatı mevcuttur. Ama Kazaklardaki kadar gelişmemiştir. (ERKALİEVA 2000:309)

Kamal MÄMBETOV’un verdiği bilgiye göre, Karakalpak Edebiyatı’nda aytısın her ilin tarihi etnografik olayla-

rının temelini oluşturduğu düşünülmektedir. Aytıs, söyleşip yenme esasına dayanır. Mazmununda “fikirler mücadelesi” vardır. Bu sebeple de halk nazmında farklı bir yere sahiptir. Aytısa katılan kişilerin akıllı, anlayışlı, âlim ve şâirlik kabiliyetine sahip olması gerekir. Bu özellikleri de göz önüne alındığında aytıs, edebî bir tür olarak kabul edilir. Aytıs ne tamamen sözlü edebiyatın ne de tamamen yazılı edebiyatın ürünüdür diye kabul etmek doğru değildir. Fakat bu türde sözlü edebiyat geleneğinin çok önemli bir yer tuttuğu da inkâr edilemez. Aytıs her ülkenin edebiyatında yaygın olan bir tür de değildir. Daha çok Kazak, Kırgız, Karakalpak nazmında bolca kullanılmış bir tür olduğu söylenebilir. (MÄMBETOV, 1995)

Karakalpak aytısın üç grup halinde ele alınabilir:

1. Cuwap Aytıs
2. Şeşendik Aytıs
3. Şâirler Aytısı

Bu aytıs türlerinin birbirlerinden küçük farklarla ayrıldığı görülmektedir.

1. Cuwap Aytıs (Atışma, Muamma): Bu aytıs türünün temeli verilen soruya doğru cevap verme esasına dayanır. Bu sebeple de bilmeceye yakın bir tür olarak değerlendirilir.

Cuwap aytısın ne zaman ortaya çıktığı konusunda kesin bilgiler yoktur. Fakat bu türün en güzel örnekleri, 18. - 19. asır halk nazmında, kızlarla delikanlıların eğlence toplantılarında söyledikleri aytıs olduğına göre, bu türün çok daha önceki asırlara doğru uzandığını düşünmek yanlış olmaz. Çünkü 14. asır ozanlarından Soppaşlı Sıpıra Ozan’ın eserlerinde:

Esiktiñ aldı taq qamıs,
Bul ne bolar Xocamcan?
Esiktiñ aldı şoq qamıs
Bul ne bolar, Xocamcan?

(Kapının önü dolu kamış,
Bu nedir Hocamcan?
Kapının önü birkaç kamış,
Bu nedir Hocamcan?)sorusunun ce-
vabı:

Esiktiñ aldı taq qamıs,
Edige batır bolmasın,
Esiktiñ aldı şoq qamıs,
Attiñ calı bolmasın.
(Kapının önü dolu kamış,
Yiğit Edige olmasın.
Kapının önü birkaç kamış,
Atın yelesi olmasın.) (MÄMBETOV

1995:202) şeklinde verilmektedir.Cuvap aytısta söz hüneri şarttır. Kıvrak zekâlılıkla âlimâne cevaplar vermek gereklidir.

Bu aytıs türü, 18-19. yüzyıllarda kız ve delikanlıların eğlencelerde söylediği cuvap aytısları haline dönüşmüştür. Cuvap aytısının önemini gösteren ata sözleri de mevcuttur. “Cuvap alğanınñ colı baxtlı bolar.” (Cevap alanın yolu bahtlı olur.); “Biycuvaptıñ colı önbes.” (Cevapsızın yolu bitmez). Bu açıdan ele alındığında cevap almak dua almakla eş değerdir.

Bazı cuvap aytıslar, akşam saatlerinde başlar, sabah tan atıncaya kadar devam eder. Çay içip söz yarışırma şeklinde yapılır. Cuvaba kız yengesi veya yiğit ağası başlar. Eğer mecbur kalınırsa yengenin veya ağanın olmadığı durumlarda, onların izni ile kız ve delikanlılar da cuvap aytısa başlayabilirler.

Örnek: Bir yiğit toplantıda benli güzel bir kıza bir kâse çay ikram eder. Fakat kız çay kâsesini almaz. Bunun üzerine delikanlı “Benim kâseyi kime sunduğumu anlamadı” diyerek şöyle söyler:

“Awızınızda lapınız
Cüziñizde halıñız
Bir kâse şay uzattım,
Türgelip kelip alıñız”
(Ağzınızda lafınız,
Yüzünüzde beniniz,
Bir kâse çay uzattım,
Kalkıp gelip alınız.) (MÄMBETOV

1995:203)

Kız, kâsenin kendine uzatıldığını anlasa da orada anlaştığı genç de bulunduğu için kâseyi almak istemez. Şöyle cevap verir:

“Awzımızda lapımız,
Cüzimizde halımız,
Kâseñizdi alar edik,
Ruhsat berse yarımız.
(Ağzımızda lafımız,
Yüzümüzde benimiz,
Kâsenizi alırdık,
İzin verirse yârimiz.) (MÄMBETOV

1995:203)

Bu cevap karşısında utanan yiğit elindeki kâseyi sevdiği kıza uzatmış. Cuvap aytısların bu şekilde terbiye edici özelliği de vardır.

Şu örnekte de kravat takan gençlere atfedilen bir cuvap aytıs görülmektedir:

“Arğı cigittiñ bergisi,
Bergi cigittiñ ağrısı,
Caqsı bolatuğın tazınıñ
Moynında bolar qarğısı.”
(Öbür yiğidin berikisi,
Beriki yiğidin ötekisi,
İyi olan tazının
Boynunda olur kayışı.) (MÄMBE-

TOV 1995:203)

Toplantının sonunda dağılmak için izin istenirken de şu tarz cuvap aytıslar söylenir:

“Cuwapqa cuwap
Biycuwapqa ne cuwap
Bas basına cuwap coq
Hämmeñizge bir cuwap”
(Cevaba cevap
Cevapsıza ne cevap.
Teker teker cevap yok,
Hepinize bir cevap.) (MÄMBETOV

1995:203)

2. Şeşenler Aytısı (Hatipler, Söz Ustaları Aytısı): Şeşenler Aytısı, Karakalpak halkının medenî hayatında ve tarihinde büyük bir hüner olarak kabul

edilmiştir. Sözün gücünün kılıçtan da keskin olduğunu düşünen Karakalpak halkı nezdinde şeşenlik aytısı, halk gele­neğinin içinden gelişip gelmiş olan en se­vilen türlerdendir. Bu yüzden de yiğitler düşman önünde, şeşenler söz savaşında sını­nır. Bu aytılar nazım değil nesir ürünleri içerisinde yer alır.

Bu sahada Karakalpak söz ustası olarak 20. yüzyılda yetişmiş olan Ciyren­şe Şeşen ile Asan Qayğı'dan bahsetme­mek mümkün değildir.

Örnek: Han, sırf Ciyrenşe'yi öldür­mek için ondan "kırk koçu yavrulatası­nı" ister. Ciyrenşe hemen: "Ben bir doğu­rayım da" der. Han: "Erkek adam doğu­rur mu?" deyince Ciyrenşe: "Koçların doğurduğu bir şehirde erkek adamın doğurmasının lafı bile olmaz." der.

Şeşenler aytısının "añqaw keskir" (çok keskin) denen bir türü daha vardır.

Örnek: Han çadırına başka ilden bir elçi gelir ve "Sizlerin karşısında kırk bin asker ile savaşa başladık." der. Asan Kayğı: "Biz de seksen bin asker topladı­ğınızı duymuştuk. Biz de o kadar varız. Desenize kıyamet gibi bir savaş olacak." der. Elçi hemen durumu padişahına iletir. Padişah savaştan vazgeçip geri döner. Halbuki onların askeri ancak ve ancak yirmi bin kadardır.(MÄMBETOV, 1995)

Şeşenler arasında kıvrak zekâya ve akla dayanan söz yarışırma ustalığının olduğu açıkça görülmektedir.

Karakalpaklar arasında toprak, esirlik gibi birçok dava olmuş, şeşenler bunları çözmeye çalışmışlar. Halk arasında Elmurat Şeşen, Ömirbek Cevapçı, Erecep Bozguncu, Turım Bey adıyla bilinen meşhur şeşenler, danışmanlık görevi de yapmışlar.

3. Şâirler Aytısı: Karakalpak edebiyatının en çok sevilen, türlerindedir. Bu türün eserleri hem sözlü olarak halk hafızasında hem de yazılı olarak kay-

naklarda saklanmış. Kırgız ve Kazakla­rın edebiyatlarında da bu türe sıkça rastlanmaktadır.

Bu aytıda meşhur şâirler veya şâirlik anlayışına sahip olan insanlar birbiriyle karşılıklı olarak atışır. Aytılar, düşün ve eğlencelerde veya toplantılarda daha çok toplanan halkın önünde şâirin sözdeki ustalığını göstermesi amacıyla söylenirler.

Aytıs türü, göçer veya yarı göçer hayat tarzında yaşayan insanların daha çok tercih ettiği bir tür olarak benimsenmiş, 19.-20. yüzyılın başlarında gele­neğe bağlı bir edebiyat halinde gelişmiştir.

Bu devir Karakalpak Edebiyatı içinde şâirler aytısının üç türü olduğu görülür:

1. Tuwısqanlıq, tatıwlıq aytısı (Kardeşlik, dostluk aytısı): Bu aytısı meşhur klasik şâirler idare eder. Komşu illerin meşhur şâirleriyle atışmalar yapılır. Konu olarak her bir ilin örf ve âdetlerinden, coğrafik durumundan, hayat tarzından bahsedilir. Sonunda da "kökü bir olan iliz ya" şeklindeki söyleyişle dostluk ve kardeşlik havası içinde aytısa son verilir.

2. Şayırlar Aytısı (Şâirler Aytısı): İki şâir birbirinin huylarını, kusurlarını eleştirir. Bazen şâirlerin yaşadıkları köyü, çevreyi, buralarda yaşayan cahil ve görgüsüz insanları dillerine dolayıp anlattıkları görülür. Ne kadar eleştiri ve alay etme olsa da sonunda iki şâir arasında bir orta nokta bulunur ve aytısa dostça son verilir.

3. Halk arasından çıkan şâir tabiatli insanların aytısı: Bu türde iki ayrı köyden iki delikanlı veya bir delikanlı ile bir kız aytılar söyler. Bunlar, belki de halkın tanıdığı meşhur âşıklar değildir, ama, söz ustasıdır ve aytıları halk arasında büyük bir ilgiyle dinlenir.

Aytıs, gerçekten de çok büyük bir söz ustalığı. Temeli kıvrak zekâ, akıl ve

ilme dayanıyor. Buldukları dönemin hayatını, siyâsî, ekonomik ve medenî seviyesini de açıkça gösterdikleri için kayda değer tarihî kaynak olarak da kabul edilebilirler.

Aytısların ilk amacı yenmektir. Bu gayeyle şâirlerin birbirine ağır sözler sarf ettikleri de görülür. Ama sonuç her seferinde kardeşliğe bağlanır ve dostça söyleyişlerle aytısa son verilir.

Kamal MÄMBETOV, eserinin bu kısmında aynı türün Kazak edebiyatındaki uygulaması ve Karakalpaklardaki şekliyle benzerliği üstünde durmaktadır. Bunun yanında Kazak ve Karakalpak şâirlerinin karşılıklı aytıslarından bahsetmektedir. (MÄMBETOV, 1995)

Bu aytıslarda iki kardeş Türk topluluğunun kendilerine has örf ve âdetlerinden, etnografyasından söz edilir.

Künhoca ile Şerniyaz'ın Karakalpak pilavı konusundaki aytısları şöyledir:

Şerniyaz:

“Hoceke, palaw bolsa ülken asıñ,
Ne menen sıylar elin, ğarrı, casıñ.
Quyrıǵı bılǵańlaǵan qoy turǵanda,
Maqtap kettiñ qaydaǵı şöptiñ basın.”
(Hoca baba, pilav olsa asıl aşın,
Ne ile hürmet eder ilin, yaşlı, gencin,
Kuyruǵu yağlı koyun kalktıǵında,
Ödün neredeki çöpün başını.)

Künhoca:

“Şereke, hâr bir sözde mân boladı,
Tirişilik tiregi dän boladı,
Qaraqalpaqta qoy da köp, cılıda köp,
Söytse de as ülkeni nan boladı.”
“Şer baba, her bir sözde mana olur,
Hayatın direǵi tohum olur,
Karakalpakta koyun da çok, at da çok,
Böyle olsa da yemeǵin büyüǵü ekmek
olur.) (MÄMBETOV 1995:208)

Künhoca ile Şerniyaz'ın aytısı iğneliyici sözlerle dolu olsa da aytısın sonu yine kardeşlik mesajlarıyla, dostlukların sağlamlştırılmasıyla biter. Bunu Şerni-

yaz'ın şu son sözlerinden de anlamak mümkündür.

“Hoceke, biz de öziñdey awıllasıñ,
İzlep keldiñ tãnirimiz jarılqasın.
Cüziñiz de, sözderiñ de öte uqsas,
Körmey turman Qazaqtıñ ayırmasın.”
(Hoca Baba, biz de senin gibi köydeşin,
Arayıp geldin Tanrımız yarlıkasın.
Yüzünüz de, sözleriniz de çok benzer,
Göremedim hiç Kazak'tan farkını)

(MÄMBETOV 1995:208)

Äciniyaz ile bayan akınlardan Meñeş'in aytısı şöyledir:

Äciniyaz:

“Cegeni maylı palaw, işkeni şay,
Şay işip, palaw cese kewili cay,
Qolında şını kese-şaynek.
İşedi qantlı şaydı qara suwday,
Basında cipek türme, şayı cegde,
Qızdarı biziñ eldiñ, mine sonday.”
(Yediǵi yağlı pilav, içtiǵi çay,
Çay içip pilav yiyince keyfi yerinde.
Elinde cam kâse ile piyâle.
İçer şekerli çayı, kara su gibi,
Başında ipek örtü, güzel örtü,
Kızları bizim ilin, işte böyle.)

Meñeş:

“Cigiti biziñ eldiñ bolar ğoşsaq,
Belinde tillä kamar, altın pısaq,
Cigiti biziñ eldiñ mine, sonday,
Paşayı sım, balaǵı cipek şaşağ,
Basında altın jüwen, qos siynement,
Köylekşesiniñ şaşaǵı quşağ-quşağ.”
(Bizim ilin yiǵidi olur neşeli,
Belinde altın kemer, altın bıçak.
Bizim elin yiǵidi, işte böyle.
Simli ipekten, etekleri ince saçak,
Bindiǵi hızlı atın boynu kuǵu gibi,
Üstündeki ak başlı erin başı dik,
Başında altın dizgin, çift kayış,
Gömleǵinin saçaǵı kucak kucak.) (MÄMBETOV 1995:209)

19. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan şâir Qulımbet (1852-1912) Orenburg'da yaşayan meşhur Kazak şâiri

Äbubäkîr Kerderi ile mektup vasıtasıyla atışır. Bu aytışlar, 1905 yılında Kazan'da "Ädebiyat Qazaxiya" adlı kitapta yayınlanır. Qulımbet'in mektubu şudur:

"Esitemen sol caqta,
Orınbor degen qala bar.
Bir çağında qalamıñ,
Kerderi menen tama bar.
Kerderiniñ işinde,
Äbubäkîr degen bala bar.
Biziñ caqta atağı,
Göroğlı beke barabar.
Sol şayırğa cigitler,
Bizden sälem ala bar.
Seyilge şıqsa söz benen,
Aytışqa tüssin biz benen."
*(İşitirim o tarafta,
Orenburg adlı şehir var.
Bir tarafında şehrin,
Kerderi ile eğlence var.
Kerderi'nin içinde,
Ebubekîr denen çocuk var.
Bizim tarafta ismi,
Köroğlı Beğ'le denk.
O şaire yiğitler,
Bizden selâm götürün.
Gezintiye çıkarsa söz ile,
Aytış'a gelsin bizimle.)*

Äbubäkîr:
"Köp sälem, Qulımbetey Qaraqalpaq,
Ekewimiz qanalsız, dinge ortağ.
Qandayın siziñ curttiñ bile almadım,
Mollaları qap keledi, tili jalpaq."
*(Çok selâm Qulımbet gibi Qaraqalpaq,
İkimiz de sömürülmüşüz, dinde ortak.
Sizin yurdun nerde olduğunu bileme-*

dim.
Mollaları pişman gelir, dilleri geniş.)
(MÄMBETOV 1995:209)

Äbubäkîr, bu sözleriyle o dönem idarecilerini de eleştirmekte, adaletsizliklerini de açıkça ortaya koymaktadır.

19. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılın başlarında farklı bir anlayışla ele alınan aşağıda adları verilen aytışlar halk tarafından da en çok bilinenlerdir. Şâir Ber-

dak ile Öteş'in Aytısı, Gülmırat ile Sarıbay Aytısı, Ayapbergen ile Mäten'in Aytısı, Seyfulğabit'in Kazı Mäwlik ile Aytısı, vs...(MÄMBETOV, 1995)

Karakalpak şâirleri arasında birbiriyle mektuplaşarak atışma geleneği de yaygındır.

Bu dönem aytışlarında en çok işlenen konu halkı okur yazar hale getirme, medenî yönden halkı aydınlatma, vs. ile ilgilidir. Bu dönem şâirlerinin çoğu okumuş, âlim insanlardır.

Seyfulğabit ile Kazı Mäwlik'in Mektuplaşarak Söyledikleri Aytıs:

Seyfulğabit:

"Qap"qa "älip", "ze" qılıp,
Xämdä "yay"ğa mübârek,
Mälamattan "mim" alıp,
"Älip" "waw"ğa mübarek.
Lämäliphten "läm" alıp,
"Yay"dan "qaf"ke mübarek."
*(“Kaf”a “elif”, “ze” ekleyip,
Hem de “ya” ya mübarek.
Melâmetten “mim” alıp,
“Elif” “vav”a mübarek.
Lâmeliften “läm” alıp,
“Ya” dan “kaf”a mübarek.)* (MÄMBE-

TOV 1995:213)

Burada tırnak içinde verilen harfler Arap imlâsıyla okunduğu zaman "Kazı Mäwlik" ismi karşımıza çıkmaktadır. Kazı Mäwlik'in cevabı şöyledir:

"Sabırdan "sad" alıp saparğa cetker,
İvziñnen "yay" alıp jäwharğaya cetker.
Fıraqtan "fe" alıp panağa cetker,
Yakiy bizden hicranıñdı zar äyle."
*(Sabırdan "sad" alıp sefere gönder,
İvzinden (?) "yay" alıp cevhere yetir.
Firaktan "fe" alıp sığınağa gönder,
Yaki bizden hicranını zar eyle.)* (MÄMBE-

BETOV 1995:213)

Buradaki harfler birleştirildiğinde de "Seyfu" kelimesi ortaya çıkmaktadır.

Karakalpak genç kız ve delikanlılarından şâir tabiatlı olanların toplantılarında söylediği aytışlar da vardır. Bunların

çoğu yeni yeni derlenerek yazıya geçirilmektedir. (MÄMBETOV, 1995) Bu tür aytıslara, 1896 yılında yapılan Erimbet ile Ayhan'ın aytısından bir örnek:

Erimbet:
 “Bizlerdey cigit kelip tur,
 Sınasuwğa siz benen.
 Ceñermen dep oylama,
 Aytısayıq söz benen.
 Cıltraq zattı altın dep,
 Alday almassañ cez benen,
 Kimimiz altın, kimi cez,
 Körıp tur halqım köz benen.”
 (Bizler gibi yiğitler geliyor,
 Sınanmaya sizlerle.
 Yenerim diye düşünme,
 Aytısalım söz ile.
 Parlak şeye altın deyip,
 Aldatamazsın kurşun ile,
 Kimimiz altın, kimimiz kurşun,
 Görüyor halkım göz ile.)
 Ayhan:
 “Hawlıqpa cigit, hawlıqpa,
 Awıl eller sawlıqpa,
 Tuwılppeñ anadan,
 Keldiñ qaysı qaladan?
 Sizdey eser körmedim,
 Tüspey turıp aytısqa,
 Altın pämlep-tek öziñ,
 Basqamı cez sanağan.”
 (Övünme yiğit, övünme,
 Köyle iller sağ esen mi,
 Doğmuş muydun anadan,
 Geldin, hangi şehirden?
 Sizin gibi akılsız görmedim,
 Girmeden daha aytısa,
 Altın zannedip sadece kendini,
 Başkasını kurşun sayan.) (MÄMBETOV
 1995:214)

Karakalpaktaki şâirler aytısında en çok galip gelenler, bayanlar olmuştur. Bunun sebebi dutar çalmanın, şiirler söylemenin erkek işi sayılması yüzünden bu tür yarışlara sadece çok kabiliyetli kızların girmesine bağlı olsa gerek.

Aytıs hünéri, 19. yüzyılın ikinci yarısında en yüksek seviyesine ulaşmış, halk arasında da geniş bir şekilde yayılmıştır.

Kazak yazılı edebiyatında aytıs türünün farklı şekilde ele alındığı görülmektedir. Ona verilen isim de aytıs-tartıs şekli almaktadır.

Kazak yazılı edebiyatı iki ana döneme ayrılır. Dindar dönem, Sındar (eleştiri) dönem. Aytıs-tartıs tarzındaki şiirler, hem dindar dönemin hem de sındar dönemin içinde çeşitli örnekleriyle yer almaktadır.

Dindar dönemin aytıs şiirlerinde dinin tesiri görülür. Akımlar atışırken birbirini küçük düşürmek için birbirlerinin dine ve şeraite ters olan işlerini gösterip ayıplarlar, eleştirirler.(Şığarmaları 1989:271)

Ayqın ile Carılqasın Qoca'nın aytısından örnek:

Ayqın aytadı:
 “Qocaeke, esensiz be, sälem berdik!
 Mübârek diydarıñdı caña kördik.
 Cüziñde raqmetiñ bar er ekensiz,
 Coq şığar köñiliñizde takapparlıq.
 Öziñ bil söylesken soñ ne deriñdi!
 Qazırde qolıñdı ber köriselik!
 (Babacığım, iyi misiniz? Selâm verdik!
 Mübârek didârınızı yeni gördük.
 Yüzünde rahmet bulunan er imişsiniz,
 Yoktur gönlünüzde gururluluk,
 Sen bilirsin bu sözlerden sonra ne diyeceğini.
 Şimdilik elini uzat da görüşelim!)
 Carılqasın Qoca:
 Carqım, sälem berseñ, sälamat bol!
 Cetedi muratına ölmegen qul.
 Siz berseñ sälemiñdi älik aldıq,
 Sünneti payğambardıñ qazuwlı col.
 Qol berseñ köriselik degen söziñ
 Bul durıs şariyğatqa bolmaydı sol.
 Taranğan totı qustay bala ekensiñ,
 Mısalı eki betiñ, al qızıl gül.
 Xal bilmek, cön suramaq ğam ğaniymat,
 Abzalda söyleselik atıñ bildir.”

(Güler yüzlüm, selâm verdiysen, selâmette ol!

Ulaşır muradına ölmeyen kul.

Siz verdiyseniz selâmu, aleyküm selâm aldık,

Peygamberin sünneti, kazınmış yol.

“El uzatırsan, görüşelim!” dediğin söz,

Bu doğru, değil şerâite ters,

Tûtî kuşu gibi taranmış çocukmuşsun,

Meselâ iki yanağın al kızıl gül gibi.

Hal bilmek, yol sormak ve ganimet,

Ey değerli, söyleşelim, adını de de!

Aytıs-Tartıs grubuna ait türler:

Bunların içinde yer alan genel türler şunlardır:

1. Aytıs söz: Yukarıda bahsedildi.

2. Tartıs Söz

Tartıs şu gruplara ayrılır:

1. Ölüm veya helâk olmayla ilgili tartıs (trajedi)

2. Felâket, keder gibi konulardaki tartıslar (drama)

3. Boşa uğraşma, komik duruma düşmeyle ilgili konulardaki tartıslar (komedi)

Tartıslarda müzik de olursa daha zevkli olur. Tartıs söz, aldatıcı dilli olursa “quwlıqtı” (aldatıcı) diye adlandırılır. Gülünecek, ilgi çekici bir konudaysa, “külis (gülünç) tartıs”, sihir içerikli tartıs, “sıyqırlı (sihirli) tartıs” diye adlandırılır. (Şığarmaları 1989:279)

Aytıs-Tartıs, Kazak yazılı edebiyatının sındar (eleştiri) dönemi içinde yer alan türdür. Aytıs-tartıs ne Kazak âşıklarının söylediği ne de onların eserlerinden oluşan bir tür değildir. Aytıs ile aytıs-tartıs arasında adlarından başka ortak olan bazı yönleri yanında farklı tarafları da vardır.

Aytıs-tartısta âşık kendi başından geçenleri değil, başkalarının başından geçen olayları dile getirir. Kendi gönül sesinden hiçbir unsur katmaz. Bu açıdan ele alındığında aytıs-tartıs, belki hikâyeye (âweze) benzetilebilir.

Aytıs-tartıstaki olaylar yaşanmış olaylar değil, akının kendi yarattığı ve hayâlinde doğurduğu olaylardır. Akın, kahramanlarını konuşturur, tartışır. Kendisi tarafsızdır. Geçmiş yoktur, şimdiki zaman vardır.

Aytıs-tartıs, iç dünyaya yönelik olmasıyla tolğaw (lirik şiirler) gibi sözlü edebiyat ürünlerine, dış dünyaya yönelik olmasıyla da âweze (hikâye) gibi yazılı edebiyat ürünlerine benzer.

Aytıs-tartısa, ustasuw (tutuşma, kavgalaşma) da denir.

Eserin aytıs-tartıs olması için mazmununda gelişmelerin, insanın duygularının, kırgınlıklarının olması ve akının bunları açıkça dile getirmesi gereklidir. Aytıs-tartısın bir amacı vardır ve bu amaç doğrultusunda söylenir. Böylece de sürükleyici, insanı yönlendirici özellikler taşır.

Aytıs-tartıs üç bölümden oluşur. Baylanıs (irtibat, giriş); Şiyelenis: (gelişme, kızıştırma), şeşilis (çözüm).

Aytıs-tartıs türündeki eserler söylenin ustalığına göre üçe ayrılır:

1. Älektenis: Boşuna uğraşma. Usta olan âşık ayıp da olsa, halkı aydınlatacak konuları dile getirir.

2. Azaptanı: Azap çekme.

3. Äwrelenis: Bu dalın ustaları alelade kişilerdir. Taktikleri de olmadığından uğraşır dururlar. Adalet, haram, insancılık gibi konularda cesaretsiz bir karakter taşırlar. Bu sebeple de boşayret sarf ederler.

Aytıs-tartıs konusunda Kazak Edebiyatı'nın ilk ve en güzel örneklerini Abay vermiştir.

Atışmalar önceleri iki halk ozanı arasında yapılmaktayken, son zamanlarda şâirler atışma şiirleri yazmaya başladılar. Bunda da amaç halkın eğitimidir. Bu yazılı olan şekline ise aytıs-tartıs denmektedir. (Aq Col 1991:408-409)

Görüldüğü üzere, Kazak akınları ile Karakalpak şayırlarının en büyük özellikleri, usta malı eserler yanında irticâlen şiirler söylemeleridir. Zaten Orta Asya Türk edebiyatı geleneğine bağlı olarak gelişen âşık tarzı şiir, başlangıcından bugüne kadar büyük ölçüde irticâli olarak yaratılmış ve yaşatılmıştır. (GÜNAY, 1986) Bu özellikleri açısından akın ve şayırlar, Anadolu'daki Türk âşıklarını benzerler.(ERGÜN,1994)

Kazak ve Karakalpak akın ve şayırlarının icrâ geleneğiyle Doğu Anadolu âşıklarının âşık fasıllarının icrâ biçimleri arasında da büyük benzerlikler vardır. İcrâda Doğu Anadolu Bölgesi âşık fasıllarındaki giriş, usta malı eserlerin söylenmesi, tekellüm, bağlama-muamma, taşlama ve takılma, uğurlama veya methiye bölümleri, Kazak ve Karakalpak aytısalarında da benzer özellikler taşımaktadır. İcrâda diyaloga yer verilir. Soru-cevap şeklinde ve yarışma psikolojisi içinde bir ayak etrafında en güzel deyişi yaratabilme amacı ön plandadır. Bu yolla halkı eğitme ve bir şeyler öğretme gayesi de güdülmektedir.

Her üç gelenekte de müzik eşliğinde nazım vardır. Şiir ezgisiz düşünülemez.

Anadolu'daki âşık tarzı şiirlerin anonim halk şiiri türleri içinde yer alan mâni ve koşma türlerine dayandığı görülmektedir. Hece vezniyle söylenen bu şiirlerde kafiye + rediften oluşan ayak kullanılmaktadır. (GÜNAY, 1986). Kazak ve Karakalpak akın ve şayırlarının şiirlerinde de hece vezninin genellikle 4+4+3 duraklı 11'li kalıbıyla 8'li ve 7'li kalıplarının kullanıldığı görülmektedir. Dörtlükler halinde söylemek daha yaygındır. Fakat bazı örneklerde dörtlük esasına riâyet edilmediği, mısra sayısının değişebildiği de görülmektedir. Kafiye ve redif de genellikle göz ardı edilmemiş, düzenli olarak kullanılmıştır.

Kazak aytısındaki kafiye düzeni

genellikle (aaba), mısra sayısı dörtten fazla olan şekillerde (aababa), (aabacadaea) şeklindedir.

Karakalpak "aytıs"larında ise, kafiye düzeni genellikle (aaba), (abab); mısra sayısı dörtten fazla olan şekillerde de (abcdbd), (abcadaeafa...) şeklindedir.

Bu geleneğin Kazak, Karakalpak ve Anadolu'daki icrâsında genellikle düğünler ve eğlenceler tercih edilmekte, sadece âşıklar arasındaki deyişme ve atışmaların düğün âdetleri ve eğlenceler içinde yer alması yanında özel olarak da düzenlendikleri görülmektedir.

Kazak ve Karakalpaklarda kız ve erkeklerin karşılıklı atışma ve deyişmeleri, Doğu Karadeniz bölgesindeki "atma türkü" geleneğiyle benzerlik taşımaktadır.

Mektup vasıtasıyla atışma ve deyişme de Kazak, Karakalpak ve Anadolu âşıklarındaki ortak yönlerden bir diğeridir.

Aydın şâirlerin, âşık tarzı şiir geleneği tarzındaki eserleri vasıtasıyla bu türü yazılı edebiyatta da sürdürdüğü deyişme ve atışma örnekleri hem Türkiye'de hem de Kazakistan ve Karakalpakistan'da devam etmektedir. Hatta bu tür, Kazak Edebiyatı'nda, sözlü edebiyattakinden farklı olarak "aytıs-tartıs" şeklinde adlandırılmaktadır.

Her üç edebiyatta da bu tarz şiirler, yaratıldıkları devirle birlikte yaşatıldıkları devirlerin de yaygın Türkçesini günümüze taşırlar. Bu mahallî kelime, deyim ve ağız özellikleri Türk dili için de bulunmaz birer hazinedir.

Kazak sözlü edebiyat geleneği içinde yer alan erkek ve kızların düğünlerde karşılıklı söyledikleri "car-car (yar-yar)" ve "salt (örf, âdet) sözü" grubundaki "dilmar söz" başlığı altında ele alınan örnekler de aytıs türü örnekleriyle benzerlikler taşımakta, hatta bazı araştırmacılar bunları da aytıs grubu içinde değerlendirmektedir.

Kazak, Karakalpak ve Anadolu'daki âşık tarzı şiir geleneğindeki farklılıklar, daha çok icrâ ortamı ve icrâ edildiği devir, coğrafya ve kültür açınsındandır.

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşit Rahmeti, (1979), Kutadgu Bilig-III, İndeks, İstanbul, TDK Yay.
- ARTUN, Doç.Dr.Erman; (2001) Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı, Ankara, Akçağ Yay.
- ATALAY, Besim, (1986), Divânü Lugati't-Türk IV, Ankara, TDK Yay.
- BAYTURSINOV, Ahmet, (1989) Şığarmaları, Qazaq SSR Ğılım Akademiyası M.O. Ävezov Atındağı Ädebiyet Cäne Öner İnstitutı, Almatı, Cazuwşı.
- _____. (1991) Aq Col, Almatı, Caln. Betaşar, (1991), Almatı, Öner.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul.
- CARUHAMMET, Muhammetrahim, (1996), Köneniñ Közi, Almatı, Sanat.
- CLAUSON, Sir Gerard, (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.
- ERGÜN, Metin, (1994), "Kazak Halk Akınlarında Rüya Motifi", Milli Folklor, 23, s.8-14.
- ERKALİEVA Jannet, ŞAKUZADAULI Nurhat (2000), Kazak Kültürü, Almatı, Al-Farabi Kitabevi.
- GÜNAY, Umay (1986), Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Ankara, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Qazaq SSR Ğılım Akademiyası M.O. Ävezov Atındağı Ädebiyet Cäne Öner İnstitutı, (1964), Qazaqtñ Xalıq Poeziyası, (Ä. A. Divayevtiñ Xalıq Awzınan Cazıp Ađlan Cäne Cıynağan Nusqalarınan), Almatı, Navqa.
- Qazaqstan Respublikası Ğılım Cäne Coğarı Bilim Ministrliğı Ulttıq Ğılım Akademiyası A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, (1999), Qazaq Tiliniñ Sözdigi, Almatı.
- Qazaqstan Respublikasınıñ Ulttıq Ğılım Akademiyası, M.O. Ävezov Atındağı Ädebiyet Cäne Öner İnstitutı, (1994), XX. Ğasırđñ Bas Kezindegi Qazaq Ädebiyeti, Almatı, Ğılım.
- Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi-II, (1959), Almatı.
- KÖPRÜLÜ, Ord.Prof. M. Fuad, (1989), Edebiyat Araştırmaları I, İstanbul, Ötüken Yay., 3. bas.
- MÄMBETOV Kamal, (1995), Qaraqalpaqlardıñ Etnografyalıq Tariyhı, Nökis.
- ORALTAY, Hasan; YÜCE, Doç.Dr. Nuri; PINAR, Saadet, (1984), Kazak Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, Tütök Dünyası Araştırmaları Yay.
- Özbekistan SSR İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan Filiali N. Dävqarayev Atındağı TRariyh, Til Häm Ädebiyet İnstitutı, (1982), Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi I,II,III,IV, Nökis, Qaraqalpaqstan Baspası.
- SÖYLEMEZ, Doç. Dr. Orhan, (2002), "Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti", İstanbul, Yeni Türkiye Yay., C.19, s.339-363.
- ŞİŞMAN, Yard. Doç.Dr. Bekir, (2002), "Türkiye ve Kazakistan'da Yaşayan Âşıklık Geleneği'nin Değişmeyen Unsurları Açısından Karşılaştırılması", Milli Folklor, 54, s.68-74.
- TAMİR, Ferhat, (1998), "Kazak Türkleri Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı 4. cilt, TKAE Yay., 3. bas., Ankara, s.423-450.
- TEKİN, Şinasi, (1976), Uygurca Metinler II – Maytrısimit, Ankara.
- YARDIMCI, Mehmet, (1998), Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri, Âşık Şiiri – Tekke Şiiri, Ankara, Ürün Yay.
- YÜCEL ÇETİN, Ayşe; ŞAHİN, Kadir, (2002), "Bedik", Milli Folklor, 53, s.66-70.